

DOI 10.37491/UNZ.82.6
УДК 340.15 (477) «19/20»

Надія СТЕНЬГАЧ¹

СОЦІАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ДОБИ РУЇНИ

У середині XVII ст. під час визвольних змагань гетьманом Богданом Хмельницьким здійснено важливі перетворення політичного устрою і соціальної структури українського суспільства. Були створені умови для розвитку продуктивних сил і зародження буржуазних відносин. Проте наступний гетьман — Іван Виговський, кардинально змінив напрям соціальної політики, що призвело до початку громадянської війни в козацькій державі. З'ясовується, що, попри загострення соціально-політичної ситуації в козацькій Україні, гетьманський уряд наприкінці 50 — початку 60 рр. XVII ст. намагався проводити виважену внутрішню політичну діяльність. Юрій Хмельницький відмовився від взятого Іваном Виговським курсу на поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин та продовжив основні напрями політики свого батька. Гетьман надавав землі монастирям, але стримував збільшення землеволодіння шляхти і козацької старшини. Селяни зберегли завойовані на початку Національної революції надбання: право на спадкове володіння земельними угіддями, особисту свободу і право переходу до козацького стану. Феодальна верства продовжувала визискувати селянство переважно

¹ кандидатка історичних наук, доцентка,
професорка кафедр теорії держави і права,
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова,
nadiya.stengach@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-7011-4263>.

через посередництво державного апарату. Уряд підтримував розвиток торгівлі та промислу; регулював конфлікти між окремими станами суспільства (старшиною та міщанами, старшиною та духовенством тощо). Намагаючись запобігти соціальному вибуху, Юрій Хмельницький всупереч рішенням Варшавського сейму 1661 року розпорядився усунути з маєтків шляхту та польську адміністрацію. Проте, незважаючи на ці заходи, соціально-економічна ситуація продовжувала погіршуватися. На Правобережній Україні населення потерпало від перебування жовнірів і татарських орд, котрі грабували та спустошували міста і села, та напливу шляхти, котра поспішала зайняти свої маєтності. Соціально напруга зростає після постанови сейму 1662 року про заборону козакам проживати у шляхетських і королівських землях на території Київського і Брацлавського воєводств і змушувала козаків, міщан і селян відбувати феодально-кріпосницькі повинності. На Лівобережжі соціальні суперечності, крім свавілля російських воевод, мали ще й внутрішні причини: посилення експлуатації селян, міщан і рядових козаків козацькою старшиною; утворення в середовищі старшини кількох угруповань, що вели між собою боротьбу і використовували демагогічні гасла для повернення на свою сторону соціальних низів. Усе це разом ускладнювало політичне становище козацької держави й ослабило сили уряду в боротьбі за збереження територіальної цілісності, що, врешті, привело до її розколу на два гетьманства і втрати незалежності.

Ключові слова: соціальна політика, особиста свобода, повинності, нобілітація, податки, старшинське землеволодіння, монастирське землеволодіння.

У ході Національної революції відбуваються суттєві зміни в соціальній структурі українського суспільства. Започатковуються процеси зростання землеволодіння православної церкви; керівна роль у житті суспільства переходить до козацької старшини, утверджується козацька власність на землю; поліпшується становище селянства, що здобуло особисту свободу, право власності на землю і право вступу до козацького стану; провідну роль у житті міст стали відігравати українці. Богдан Хмельницький проводив виважену і гнучку соціальну політику. Попри суворі розпорядження і накази селянам щодо виконання повинностей на користь панів і проведення курсу на перетворення козацтва у привілейований стан, він не вдавався до використання силових важелів для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, намагався уникати втручання у стосунки панів і підданих.

Проте із середини 50-х років соціальна ситуація в Українській державі різко погіршується. Пов'язано це, насамперед, із тим, що полкова старшина, яка зосередила у своїх руках виконавчу і судову владу, почала зловживати своїм посадовим становищем, привласнюючи державні податки і прибираючи до рук різні оренди. Власне, вона почала ігнорувати інтереси

не лише селян, а й рядового козацтва, що значно загострило соціальні суперечності. Маси знедолених стікалися на Запорозьку Січ, яка ставала в опозицію до городової України. Ще на початку квітня 1657 року з'явилося повідомлення про намір запорожців йти «на гетьмана писаря, полковників та інших начальних людей», щоб розграбувати і побити їх за те, що вони «із всіх міст і сіл збирають великі податі», тим самим збагачуючись, а «ім, козакам, нічого не дають» [1, с. 25].

І. Виговський та старшинське угруповання, що його підтримувало (переважно вихідці із шляхти), були прихильниками поновлення старої моделі соціально-економічних відносин. Тому, прийшовши до влади, він взяв курс на підтримку шляхти і старшини при зневазі до інтересів поспільства та незаможного козацтва. Уже восени 1657 року проти такої політики Івана Виговського вибухнуло повстання, яке переросло весною 1658 року у громадянську війну.

Характеризуючи ситуацію на Україні, у листі до короля восени 1659 р. коронний обозний А. Потоцький зазначав: «Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує» [2, с. 88].

Особливої гостроти соціальні протиріччя, що тісно переплелися із політичною боротьбою окремих старшинських угруповань за владу, набули влітку 1659 року — після ратифікації польським сеймом обрізаного варіанта Гадяцького договору [3, с. 80]. Як зазначає анонімний автор у трактаті «Незгоди і заколот козацький після пактів 1659 р.», «більшість старшин і козаків з ненависті взяли собі за образу велику, що їх побратими над заслуги свої одні nobілітовані, другі обтяжені подарунками, інші — маетки і володіння вічним правом подіставали». Тому вирішили «усіх фаворитів королівських, почавши від самого пана гетьмана, у пень витяти з жінками й дочками» [4, с. 17–18]. Ще більш красномовним є повідомлення одного із шляхтичів, записане сучасником: обурені nobілітацією групи старшин і козаків, інші козаки заявляли, що «я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден з нас пана мати не хоче і робити на нього не буде» [4, с. 18]. Ненависть до Івана Виговського та його оточення спричинила посилення проросійських настроїв серед населення. Цьому сприяла також проведена представниками російського уряду велика агітаційна робота на Україні, які обіцяли непорушність прав і свобод «всякому люду у Війську Запорозькому. До кінця вересня 1659 року на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників.

Перед новим гетьманом постали надзвичайно складні завдання: насамперед припинити громадянську війну і пом'якшити соціальну напруженість. Саме тому на Генеральній раді під Фастовим 24 вересня 1659 р. український уряд залишив на подальший розгляд одну із умов Гадяцького договору — повернення шляхти у свої маєтності на території козацької України. Оскільки населенню була невідомо сама згадка про польське панування, то це змусило уряд Юрія Хмельницького шукати порозуміння із Москвою, за умови, що та не буде втручатися у внутрішні українські справи.

У цілому в соціальній політиці Юрія Хмельницького можна умовно виділити два періоди: перший охоплює рамки від вересня 1659 року до жовтня 1660 року (тобто від обрання Юрія Хмельницького гетьманом на загальній козацькій раді в урочищі Маслів Став та до підписання ним Чуднівської угоди), другий — із жовтня 1660 до початку 1663 р. Протягом першого періоду вона базувалася на утвореній на початку Національної революції моделі соціально-економічних відносин. Провідну роль у суспільстві продовжував відігравати козацький стан, із якого формувався панівний прошарок значних військових товаришів; дрібна шляхта бере активну участь у державному житті, її маєтності захищені гетьманськими універсалами; збільшується монастирське землеволодіння; в містах українські жителі дістали змогу без перешкод національно-релігійного характеру вільно займатися торгівлею та різними промислами; селянство загалом залишалося вільним. На другому етапі на території козацької України (фактично лише Правобережжя, яке визнало владу Юрія Хмельницького) розпочалося відновлення, за рішенням Варшавської конституції 1661 року, великого та середнього феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацьких відносин; у суспільно-політичному житті на чільне місце знову висувалося шляхетство, до лав якого польський уряд шляхом надання нобілітації намагався залучити козацьку старшину. На цьому ж етапі в ході безперервних військових дій за Лівобережну Україну гетьман намагався покращити становище різних прошарків українського населення у клопотаннях до польського короля та у договорах із кримським ханом.

У середині XVII ст. велика та середня шляхта втратила панівне становище в суспільстві і відповідно особливі права та привілеї, було ліквідовано її економічні, політичні та правові підвалини — велику земельну власність, сейми та сеймики, судову систему. Дрібні шляхтичі, які залишилися в козацькій Україні, були змушені пристосовуватися до нових умов, за словами Богдана Хмельницького: «захоче хто із шляхти із нами хліб їсти, хай Війську Запорозькому послухний буде!» [5, с. 142]. Тому для збереження свого соціального становища вони вступали на службу до українського війська, поповнюючи лави козацької старшини. Тим самим дрібна православна шляхта відіграла істотну роль у політичному житті України, її позиції істотно зміцнилися за гетьманування Івана Виговського. Серед членів уряду Юрія Хмельницького і полкової старшини бачимо таких відомих діячів-представників шляхетського стану: писар П. Тетеря (Моржковський), паволоцький (1659–1660 рр.) і чигиринський (1661 р.) полковник І. Богун, могилівський полковник, наказний гетьман Г. Гуляницький, подільський полковник О. Гоголь, брацлавський полковник М. Зеленський, київський полковник В. Дворецький та багато інших [6, с. 56; 7, с. 49–52].

Перебування представників шляхти в уряді та на посадах полкової старшини пояснює особливу турботу уряду перед російськими та польськими офіційними колами про збереження їхніх прав та привілеїв. Так, у ст. 10 Жердівського проекту підкреслювалося, щоб «усякого стану люди у Війську Запорозькому, а особливо шляхта, знаходилися під присудом і відомом гетьмана і не терпіли жодних утисків» [8, с. 110]. Після укладання

Чуднівської угоди частина шляхти домагалася нобілітації від королівського двору [9, с. 320]. За конституцією Варшавського сейму 1662 р., були нобілітовані брати О. Гвовський і Глосінський, Г. Гуляницький, С. Зарудний, Г. Лісницький, І. Лясковський, Є. Новаківський, П. Тетеря та ін. [9, с. 359–360]. В інструкції послам на Варшавський сейм, розробленій старшинською радою на початку травня 1661 року, висувалася вимога повернення конфіскованих маєтків шляхті, яка підтримувала уряд Юрія Хмельницького. Вона повинна була також одержати право посідати урядові посади в Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах і по черзі із католицькою шляхтою у Руському, Волинському, Подільському і Белзькому воеводствах [10, с. 238]. Серед універсалів Юрія Хмельницького ми не знайшли нових надань українській шляхті, проте на початку 1660 року, гетьман розпорядився суворо карати всіх «неслухняних свавільників», які заважають шляхті «спокійно жити в маєтках своїх» [11, с. 61–62]. Вихідці із козацько-шляхетського середовища були одним із важливих чинників формування еліти Війська Запорозького. Поступово відбувався процес злиття шляхти із козацькою старшиною, за нею зберігається право володіння спадковими землями, денними та довічними наданнями на певних умовах [12, с. 43–52].

Потрібно підкреслити, що саме представники шляхти, які обіймали високі державні посади — генеральний осавул І. Ковалевський, генеральний суддя Г. Лісницький, корсунський полковник Г. Гуляницький, генеральний писар П. Тетеря, — складали олігархічну верхівку українського суспільства. Вони обіймали старшинські посади ще з початку Національної революції як вихідці із шляхетського стану, володіли приватним землеволодінням, були нобілітовані Варшавськими сеймами 1659 і 1662 років. Таке поєднання владних повноважень та економічно-соціального статусу давало їм можливість впливати на Юрія Хмельницького у прийнятті питань державної ваги.

В умовах безперервних військових дій за здобуття незалежності низки козаків під умовою служби почали набувати від гетьманів і полковників земельні маєтності «до ласки військової». Процес формування нової соціальної верхівки українського суспільства, до якої входили представники старого реєстрового козацтва, дрібна шляхта та окремі нововписані козаки із селянської чи міської верств, відбувався протягом усєї другої половини XVII ст. Та вже наприкінці 50-х — початку 60-х років XVII ст. серед козацтва чітко розрізняються дві категорії — козаків і військових товаришів. Останні почали називатися «заслуженими» (за свою службу у новій державі), або «старинними» (своїм походженням із козацького стану ще з польських часів) чи «знатними» (і службою і походженням із старих козаків) [13, с. 29–30]. Так, у лютому 1660 року Юрій Хмельницький дає дозвіл збирати прибутки у Седневі на р. Снові Д. Знайкові, іменуючи його як «заслуженого у Війську Запорозькому товариша» [14, с. 189]. Корсунський полковник К. Мигалевський у своєму листі від 29 січня 1660 р. до «знатних військових товаришів» І. Левицького та Р. Бурого наказав тим спішно прибути до табору під Білою Долиною, де їх призначають на посади сотників [14, с. 191].

Простежується тенденція відокремлення знатних товаришів від просто товаришів або товариства, як себе називав козацький загаль, відмежовуючись цим від інших соціальних прошарків населення. У сотенному містечку Богацькому в серпні 1660 року І. Каловара, «товариш богацький», оформив продаж свого будинку пану Григорію Богдановичу Проскурі, сущанському знатному товаришу. В судовій справі, яка розглядалася в борзенському міському суді 5 травня 1661 р., виступив як сторона Ф. Гам'яниця — «знатний військовий товариш» [15, с. 64]. У своєму універсалі від 02 травня 1660 р. Юрій Хмельницький надав «старинному товаришу» київського полку С. Жуку у володіння острівок під містечком Остра який називався «Ізитев фільварк» [16, с. 1–2].

Саме члени знатного військового товариства здебільшого формували групу козацької старшини, оскільки саме козацький стан відіграв провідну роль у Національній революції, очоливши в ній українське суспільство. Серед старшини періоду гетьманування Юрія Хмельницького в 1659–1662 рр., що походили із старинних і знатних козацьких родин, потрібно відзначити П. Дорошенка, внука українського гетьмана М. Дорошенка, прилуцького (1657–1659 рр.), чигиринського (1660 р.) полковника, наказного гетьмана (кінець 1660–1661 рр.); Л. Горленка — полкового прилуцького суддю (1659 р.), прилуцького полковника (1661–1662 рр.) і канівського (1659 р.), уманського (1660–1661 рр.) полковника [17, с. 292]; П. Забілу — борзнянського сотника (1654–1661 рр.), генерального суддю (1663–1669 рр.) та ін. Із старинних козаків походили також родини Булавок, Буцьких, Вакуленків, Граб'янок, Жученків, Молявок, Сулим та багатьох інших [18, с. 56–58].

Соціальна політика уряду Юрія Хмельницького була спрямована на захист інтересів знатного військового товариства. Так, ст. 10 Жердівських статей мала б забезпечити непорушність прав, вольностей і надань козацькому стану, серед якого, звичайно, цих прав і надань мали більше саме знатні козаки, відділившись від рядового козацтва [8, с. 112]. У своїх скаргах на безчинство поляків на Правобережній Україні гетьман, насамперед, зазначає про порушення прав старинних козаків, яких шляхта записує в «міщанське тягло» і збирає з них великі податки [19, с. 320]. Частина знатного військового товариства, що посідала державні посади у Війську Запорозькому, за поданням гетьмана отримала нобілітацію рішенням Варшавської конституції в лютому 1662 року (П. Дорошенко, О. Гоголь, М. Булига, М. Пободайло, І. Кравченко та ін.) [9, с. 359–360].

Щодо гетьманських універсалів 1659–1662 рр. на різного роду маєтності, виданих козацькій старшині (шляхті і знатному військово товариству) — в основному це лише підтвердження універсалів попередніх грамот. Наприклад, наприкінці 1659 року Юрій Хмельницький своїм універсалом підтвердив володіння корсунському полковнику Я. Петроновичу на млин на р. Росі, а в липні 1660 р. — за полковим чернігівським писарем К. Мокрієвичем права на слободу Гучин і млин на р. Білоусі [20, с. 53–54].

Соціальна політика уряду Юрія Хмельницького спрямовувалася на захист інтересів як заможних козаків, так і козацького стану в цілому. За статтями Переяславського договору 1659 року, козаки звільнялися від

обов'язку надавати постій російським загонам та забезпечувати їх підводами; їм дозволялося займатися вино-, пиво- і медоварінням [21, с. 116–120]. В універсалах Юрія Хмельницького спостерігається прагнення захистити рядове козацтво від різного роду зловживань із сторони старшини — «не чинити козакам кривди» [22]. Гетьман намагався забезпечити козацькі господарства від грабежів і свавілля іноземних військових підрозділів — як московських, так і польських, і особливо татарських. Про це свідчать низка листів Юрія Хмельницького до царя і короля, інструкції українським послам до Варшави, Москви, угоди із кримським ханом. Так, на прохання Юрія Хмельницького цар наказав російському командирі Г. Ромодановському, щоб московські підрозділи по українській території йшли «смирно, нічого і ні в кого даром не забирали, і насильства над черкасами (тобто козаками — *Н.С.*) не чинили» [23, с. 184–185]. Гетьман у листах до Яна-Казимира просив залишити за козаками попередні вольності і привілеї, заборонити жовнірам ставати на постій у козаків і чинити їм кривди; до постанови сейму не витісняти козаків із шляхетських маєтків. Він скаржився королю, що «шляхта та орендарі власних і спадкових маєтків притісняють козаків; пригнічують різними десятинами, воловщинами, податками, змушують до робіт, таким чином порушуючи вольності Війська Запорозького [24, с. 50, 54, 74–75, 82–83, 164]. Майже в кожному з цих листів звучить прохання захистити українське населення від свавілля татарських орд. Оскільки польський уряд не реагував на них, Юрій Хмельницький у вересні 1661 року уклав угоду з Мехмед-Гіреєм, за якою передбачалося, що татари, розташувавшись під Германівкою, не будуть чинити козакам кривд, не забиратимуть хліба в полках, вірних уряду Юрія Хмельницького, і відступатимуть у Крим по Лівобережжю [25]. На початку 1662 року гетьман і хан видали спільний спеціальний указ — татарам під Переяславом і Ніжином — щоб «черкас не рубали і в полон не захоплювали» [26, с. 294].

За додатковими статтями до Чуднівської умови до польського війська мало б звозитись із навколишніх околиць продовольство, за яке поляки зобов'язувалися платити. На старшинській раді в Корсуні 22 листопада 1660 р. було вирішено, що хліб жовнірам будуть видавати ті козаки, що не були під Слободищами [24, с. 46].

Додаткові вимоги до Чуднівської угоди на користь козацького стану містить інструкція українським послам на Варшавський сейм 1661 року. Ставилася вимога збільшення козацького реєстру до 70 тисяч осіб, право вільного проживання козаків у королівських і шляхетських маєтках на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств; підпорядкування козаків лише владі гетьмана і старшини; право участі у виборах короля, що мало їх урівняти в політичних правах зі шляхтою. За службу козаки повинні отримувати платню, а за військові заслуги «без всяких труднощів — нобілітацію» [10, с. 249].

Потрібно також підкреслити, що під час гетьманування Юрія Хмельницького не було зроблено перепису козацького населення для складання нового реєстру, кількість якого визначалась за Переяславським договором 1659 року в 60 тисяч, а за Чуднівською угодою 1660 року — в 30 тисяч осіб.

Ще у схваленому російським урядом проєкті договору 1654 року з української сторони констатувалося положення, що український уряд сам розгляне питання «хто козак, той у вільності козацькій жити буде, а хто простий, той стане повинність за звичаєм його царській величності віддавати по-давньому» [4, с. 16]. Оскільки протягом 50-х років до козацького стану влилося чимало селян та міщан, складання реєстру привело б до соціального вибуху в суспільстві. Це добре розуміли урядові кола і тому не поспішали проводити перепис населення. На вимогу Варшави скласти реєстр козаків українське посольство на сеймі 1661 року домоглося затвердження постанови, за якою уряд Юрій Хмельницького зобов'язувався реєструвати військо не раніше як через три місяці після виконання умов Гадяцької комісії і після повернення православної церкви маєтків, захоплених уніатами [9, с. 357–358].

Гетьман продовжив політику своїх попередників, дбаючи про підтвердження за монастирями маєтностей, отриманих тими ще за Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Протягом кінця 1659–1660 рр. гетьман видав універсали на земельні пожалування Київським Софіївському, Видубицькому, Михайлівському жіночому та Золотоверхому, Печорському монастирям, Мозирському, Густинському та іншим [25, 26, 27, 28, 29]. Всього за 1659–1662 рр., за нашими підрахунками, було видано 16 універсалів 11 монастирям. Гетьман уступав монастирям навіть власні володіння. Так, зокрема в універсалі від 07 січня 1660 р. Юрій Хмельницький повідомляв лубенську старшину, що він передає Мгарському монастирю свої млини на р. Сулі із всіма прибутками та наявними хлібними запасами [30]. Особливо великі маєтності були надані Мгарському, Терехтемирівському, Макошинському, Київському Видубицькому монастирям, ігумени яких — В. Загоровський, І. Шафронський, В. Бубліцевич і К. Старушич — активно підтримували політику Юрія Хмельницького [31, с. 52–53]. Не були обділені увагою державної влади і представники вищого православного духовенства. Так, наприклад, чернігівський єпископ Л. Баранович одержав 21 січня 1660 р. універсал Юрія Хмельницького про підтвердження єпископських володінь та доходів з них [18, с. 127].

Уряд намагався регулювати відносини між ігуменами монастирів та козацькою старшиною, вирішуючи різні суперечки між ними щодо земельних розмежувань та користування різними промислами. Зокрема, Юрій Хмельницький в універсалі від 08 січня 1660 р. наказав київському сотнику Устерському повернути Київському Софіївському монастирю незаконно захоплений перевіз через озеро Доморовських [32]. В іншому універсалі від 06 липня 1661 р. гетьман суворо виговорював лубенському отаману Павлові за те, що його люди викосили траву на «Кендзовій луці» Мгарського монастиря, образивши при цьому ігумена, до того ж, його козак Полоній у лісі «вчинив шкоду». Юрій Хмельницький наказав повернути монахам сіно, монахи при цьому обіцяли отаману повернути витрачені ним гроші на косарів, а Полонію, як козаку, йти у військо» [33, с. 64].

Влада дбала про захист маєтностей православної церкви і перед російським та польським урядами. Так, відправлене до Москви на початку 1660 р. посольство на чолі з ніжинським полковником В. Золотаренком

мало висувати вимогу на з'їзді в Борисові про повернення православної церкви захоплених уніатами маєтностей [34, с. 6]. Це ж прохання було включене до інструкції посольства, направленою до Яна-Казимира на початку грудня 1660 року [35, с. 54] та на Варшавський сейм у травні 1661 року, бо інакше «народ наш руський і Військо Запорозьке до вірності підданської і зичливості його королівської милості послуг відповідно пунктів Гадяцьких прийти не зможе» [10, с. 116].

За постановою Варшавського сейму 1661 року, була утворена спеціальна комісія, яка мала б вирішити питання про повернення православної церкви захоплених уніатами маєтностей. Проте вона діяла досить мляво, що пояснюється підтримкою уніатів католицькими кардиналами Конгрегації Пропаганди Віри та папським нунцієм А. Пігнателлі. Тому гетьман у кількох листах до Яна-Казимира просив пришвидшити роботу комісії, члени якої вирішували б справи про повернення церков православним; пропонував зменшити чисельність комісарів для більш ефективної діяльності [36, с. 122, 129–130, 178–179].

Перед початком роботи Варшавського сейму в березні 1662 року гетьман разом із митрополитом Діонісієм Балабаном направили лист до короля з клопотанням про виконання ним обіцянок, даних попереднім сеймом православної церкви. Проте через сильну опозицію зі сторони католицьких ієрархів сейм постановив лише утворити нову комісію, яка б до 05 вересня 1662 р. мала вирішити всі суперечності щодо маєтностей між православними й уніатами. Незважаючи на прохання Юрія Хмельницького до великого канцлера коронного М. Пражмовського та маршалка коронного Є. Любомирського про сприяння та допомогу в захисті православної віри, ця комісія навіть не приступила до роботи [36, с. 186].

Отже, уряд Юрія Хмельницького активно відстоював інтереси православного духовенства, що сприяло подальшому розширенню монастирського землеволодіння. Оскільки уряд в основному захищав інтереси вищого православного духовенства, нижче (сільські та міські священики) часто виступало в опозиції до політики гетьмана, стаючи виразником демократично-охлократичних тенденцій у суспільстві. Бажаючи обмежити владу своїх ієрархів, окремі угруповання білого духовенства стають провідниками московської політики на Україні, за дорученням російського уряду ведуть спостереження за діяльністю вищого духовенства та козаків, повідомляють дані про становище в державі тощо [35, с. 232, 233]. За такою «благодійною» діяльністю священиків приховується не що інше, як бажання потрапити до вищого розряду духовенства, свідченням чого може слугувати постать ніжинського протопопа Максима Филімоновича, який вислужився перед Москвою до посади єпископа і охоронця київської митрополії. Діяльність таких представників білого духовенства стала яскравими проявами доби «Руїни», коли особисті приватні інтереси переважали над державно-національними.

Включення українського міщанства в сферу політичного життя відбулося головним чином, через вступ окремих його представників до лав козацтва. Декотрі з них, наприклад, Я. Сомко, весною 1660 року став наказ-

ним переяславським полковником, а з кінця 1660 року — наказним гетьманом на Лівобережній Україні, хоча зовсім недавно, як звинувачували його запорожці, шинкував на Дону горілкою [34, с. 237].

Політика, спрямована на захист інтересів козацького стану вела до загострення суперечностей між городовим козацтвом та міщанами. Саме на міщанство падав основний тягар податків. Це зумовило активні зносини міщан із Москвою, які випрошували від царя підтверджень на магдебурзьке право та різних надань та привілеїв [37]. Крім того, міщани почали шукати захисту в російській владі проти козацької адміністрації, яка раз у раз втручалася у міські судові і господарські справи. Так, почепський ремісник А. Родивич наприкінці 1659 року писав у Посольський приказ, що наказний стародубський полковник самовільно захопив його майно і багато солоду загальною вартістю в 400 злотих [35, с. 289].

У березні 1660 року ніжинській бурмістр і райці клопоталися перед царем про земельні пожалування, міські низи просили звільнити їхні двори від постоїв військ і захистити від зловживань місцевої старшини [34, с. 337]. Проте не можна стверджувати, що уряд Юрія Хмельницького повністю ігнорував інтереси міщан: про це йдеться в гетьманському універсалі від 07 серпня 1660 р., адресованому чернігівській старшині, який заборонив стягувати з міщан податки понад встановленої державою норми, а тих, «хто без універсалу буде здирства чинити, полковником тамошнім до нас не відсилаючи карати дозволяємо» [23]. З метою захисту економічних інтересів київських міщан гетьман видав універсал від 28 липня 1660 р. про заборону Братському і Фроловському монастирям «шинкувати» [38, с. 120]. Київським міщанам було надане право безмитної торгівлі і вільного проїзду у всі російські міста за універсалом від 05 липня 1660 р. [39, с. 108].

Становище українського селянства під час гетьманування Юрія Хмельницького суттєво не змінилося. Панівний клас в основному експлуатував селянство через посередництво державного апарату. Винятком становили монастирі, незначна частина шляхти та представники вищого православного духовенства, що мали маєтки. При наданні маєтностей монастирям чи старшині відзначалося, що селяни повинні чинити «звичне послушення» новому власнику. Так, в універсалі ніжинського полковника В. Золотаренка, датованого 1662 року, вказується, що, «оглядаючи заслуги М. Кімбаровича на різних службах, даємо ону село Березу в глухівській сотні. Наказуємо, щоб вїт і вся громада березівська йому належне послушання при звиклій повинності давала» [39, с. 117].

Становище українського селянства значно погіршилося після підписання Чуднівської угоди, коли шляхта активно почала повертати свої маєтності на території Правобережної України. Щоб попередити соціальний вибух, гетьман наприкінці 1661 року розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост. Проте вже в лютому 1662 року Варшавський сейм скасував цю постанову, наголосивши на вільному поверненню шляхти до своїх маєтків, виконанням селянами панщини та інших обов'язків [40, с. 190]. Під тиском польського уряду в квітні 1662 року гетьман був змушений погодитися на повернення шляхти [41, с. 424–425].

У відносинах із польським та кримським керівництвом Юрій Хмельницький намагався поліпшити становище соціальних низів. У багатьох відісланих листах до офіційних кіл Варшави він просив зв'язатися із кримським ханом, щоб той «втихомирив орду», яка «під личиною допомоги грабує і спустошує Україну» [35, с. 75]. Знаючи про складну ситуацію із хлібом через засуху, просив, щоб польські комісари із справ релігії «прибули без війська і обозу, бо край і так обіднів, та щоб жовніри не брали хліба і не притісняли бідних людей»; у договорі з Мехмед-Гіреєм у вересні 1661 року ставив вимогу, щоб орда не збирала хліба в полках вірних уряду Юрія Хмельницького, які міста та села будуть на Лівобережжі добровільно переходити на сторону гетьмана, не чинити шкоду їхнім жителям [39, с. 288–289, 121, 125–128]. Лист Мехмед-Гірея до гетьмана від 08 березня промовляє про існування домовленості про взаємний обмін полоненими з обох сторін. Крім того, хан призначив десять яничар для збору українських полонених у ногайських ордах і повернення їх додому та надсилав спеціальні послання до солтанів, щоб їхні орди не чинили ніякої шкоди жителям України [39, с. 91–92; 254, с. 289–291]. Із виписки російського воеводи Г. Ромодановського дізнаємося, що в лютому 1661 року до Бахчисараю був відправлений посланець з вимогою повернути на Україну набраний зимою ясир біля Ніжина, Прилук та Стародуба [40, с. 245–246]. У січні 1662 року воевода М. Куракін повідомляв царю, що гетьман і хан наказали татарам «черкас не рубати і в полон не брати» [42, с. 197]. У листопаді 1662 року полоцький стольник П. Тетеря доповідав Яну-Казимиру, що «орда хоче взяти ясир за Дніпром, на Поліссі, проте гетьман вже попередив там людей, щоб береглися» і те, що Юрій Хмельницький використовує для розрахунків з татарами власні кошти [39, с. 221–222, 227].

Отже, з одного боку, гетьман сприяв збільшенню монастирського землеволодіння, проте намагався стримати збільшення феодального землеволодіння шляхти і старшини. Одночасно прагнув захистити інтереси козацького стану та посіпльства перед російським польським та кримським урядами. За його гетьманування не було проведено розмежування козаків із покозаченими селянами. Форми «звиклого послушення» селян своєму панові не були чітко окреслені й селяни в основній своїй масі залишалися вільними. Проте спостерігалася тенденція до подальшого загострення соціальної ситуації на Україні. На Правобережній Україні населення потерпало від перебування жовнірів та татар, які грабували та спустошували міста і села, та від напливу шляхти, яка поспішала зайняти свої попередні маєтності, змушуючи селян, міщан і козаків відробляти панщину.

Зважаючи на параліч центральної влади на початку 1661 року, жителі найбільших правобережних міст — Умані, Корсуня, Білої Церкви, Павлочі та Брацлава власними силами організовували відсіч ворогам — «в містах закрились і поляків не пускають» [19, с. 247, 272]. Соціальна боротьба на Правобережжі поєднувалася із національно-визвольною. Населення, незадоволене реанімацією польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів і ординців, нехтуванням Варшавою умов Гадяцької угоди, самочинно виганяло шляхту із її маєтків. Антипольські рухи 1661 року

були настільки сильними, що сенат був змушений якось врегулювати повернення панства на Правобережну Україну: за його поданням Варшавський сейм у травні 1661 року зобов'язав кожного з них представити в трибунал докази про свої права на дідицтво. Хто ж ризикував зайняти маєток без рішення Трибуналу, мав бути оголошений баннітом [9, с. 138] Проте вже 1662 року під тиском представників від шляхетських сеймиків сейм прийняв нову постанову, що дозволяла «всім обивателям Київського, Брацлавського, Подільського і Чернігівського воеводств вільно займати свої маєтки, а селянам і козакам наказувалося виконувати свої обов'язки». Сейм забороняв видавати українському гетьману універсали, які б суперечили цій постанові, «інакше не матимуть ніякої ваги» [9, с. 390].

На Лівобережній Україні населення також потерпало від іноземних військ, тепер уже російських, та свавілля царських воевод проте соціальні суперечності мали ще й внутрішні причини: посилення визиску соціальних низів козацькою старшиною; розкол старшини на угруповання, які вели між собою боротьбу за владу і використовували демагогічні лозунги для залучення до неї найбільш знедолених верств суспільства. Джерела зафіксували величезні зловживання з боку старшини, внаслідок яких становище селянства і незаможних козаків помітно погіршувалося. Запорожці скаржились у Москві, щогорова старшина притискує свободу промислів, віддаючи їх на відкуп: за словами Івана Брюховецького, «значні навчилися на роки тютюн відкуповлювати, а військо тільки за свої вольності звикло вмирати» [34, с. 102] Міщани та січовики писали до Посольського приказу, що старшини, використовуючи своє неконтрольоване ніким службове становище, «самі всім володіють і збагатіли не в міру» [43, с. 249]. Запорожці про В. Золотаренка говорили, що він «все про багатство думає — до ляхів відвезе платню за вольності; він і так вже в них у конституції записаний» [43, с. 302]. Переяславські міщани скаржились російському уряду і на те, що старшина порушувала їх права «займанщини», віднімаючи у них та селян кращі земельні ділянки, самочинно забирали млини і взагалі притісняли бідних людей так, «що в самому Царгороді бусурманами такої тягості не робиться» [43, с. 249, 286]. Окрім того, вона вилучала в рядових козаків, міщан і селян золоті і срібні монети, замінюючи їх мідними за однакову ціну [43, с. 234]. Київський полковник В. Дворецький визнав, що Я. Сомко, В. Золотаренко та інші старшини «дерли по містах і селах вбогих людей нестерпними податками: стадії брали всякими пашнями ... скарби з людей собі забирають. Козакам забороняють на Січ хліб возити ... і нікому жодної речі задарма не дадуть. Тільки у них треба все купляти» [39, с. 393].

Закономірно, що подібні дії старшини викликали широке незадоволення серед рядового козацтва, міщан і селян. Передчуваючи народження нового соціального руху, чернігівський воевода Г. Куракін повідомляв російський уряд, що на Лівобережжі, за словами чернігівців, починається «друга Пушкарівщина» [44, с. 30]. Проте соціальний рух проти гноблення урядовців не переріс у загальномасове повстання, як за гетьманування Івана Виговського у 1658–1659 рр. Цьому завадили, на наш погляд, дві причини: по-перше, йшла громадянська війна, яка мала характер боротьби

між Правобережжям і Лівобережжям за гегемонію в державі; по-друге, масове незадоволення населення діяльністю городової старшини вміло використав Іван Брюховецький, спрямувавши його в русло боротьби за скликання широкої загальної ради, яка б обрала законного гетьмана козацької України. Таким чином, соціальні протиріччя знову тісно переплелися із політичними, разом підточуючи підвалини держави. Соціальна боротьба на Лівобережжі стихає лише після Ніжинської «чорної» ради в червні 1663 року, на якій отримала перемогу Запорозька Січ на чолі з Іваном Брюховецьким.

Таким чином, маємо підстави зробити такі висновки:

По-перше, відсутність законодавства щодо розмежування державної та селянської власності; зосередження в руках місцевої адміністрації усієї повноти виконавчої та судової влади неминує та перманентно закладає основи для соціальних протиріч у суспільстві.

По-друге, уряд Юрія Хмельницького, прийшовши до влади у складній соціально-політичній обстановці, проводив виважену соціальну політику, продовжуючи лінію Богдана Хмельницького: підтримував монастирі, не надавав шляхті і старшині великих земельних володінь, а в основному лише підтверджував права на попередні; не посилював визиску селянства; не провів розмежування між козаками і покозаченими, намагався захистити економічні права міщанства. Після укладання Чуднівського договору — затримував повернення шляхти до своїх маєтків, намагався покращити становище різних прошарків населення у клопотаннях до польського короля та в договорах із кримських ханом.

По-третє, непримиренне ставлення з боку більшості козацтва (особливо запорозького) до спроб старшини виділитися у привілейований стан привели до загострення суперечностей на Лівобережній Україні в 1661–1662 рр. Соціальні виступи (рух за «чорну» раду, боротьба із урядовими підрозділами Юрія Хмельницького, вбивство заможних козаків) не збігалися із національними інтересами козацької України і відігравали деструктивний характер, послаблюючи сили держави у боротьбі за незалежність.

Список використаних джерел

1. *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ : Інститут Історії України; Інститут української археології, 1992. 41 с.
2. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Подольском и Вольнском генерал губернаторе. Киев : в Унив. тип. 1846. Т. II . Отд. 1. 371 с.
3. *Швидько А. К.* Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады (вторая половина XVII–XVIII в.в.). Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет, 1983. 235 с.
4. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. 2-е. Київ : Либідь. 1995. 621 с.
5. *Окиншевич Л.* Значкове військове товариство на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Т. 157. Мюнхен, 1948. С. 28–54.

6. *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький. *Володарі гетьманської булави*. Київ : Варта, 1995. С. 237–252.
7. *Левицький І.* Іван Виговський та Юрій Хмельницький. Львів : Друкарня Товариства ім. Т. Шевченка, 1879. 120 с.
8. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 557 с.
9. *Ukraine Sprawy: Przyczynek do dziejow Polskich, Tatarskich i Tureckich XVII wieku.* Lwow : W drukarni Piotra Pillera; nakł. Henryka Xięcia Lubomirskiego, 1842. 523 s.
10. *Archiwum Aktów Głównych Starożytności (Warszawa).* Fundacja Sigillat. Przypadek 3. W sprawie uposażenia ukraińskiego hetmana i sierżanta przez rząd polski. *Folia* 16, 32, 190, 202–203, 210, 215, 218.
11. *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в.в. Т. I. Прага : Ватага и пламя, 1924. 228 с.
12. *Щербак В.* Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С. 43–52.
13. *Модзалевский В.Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сечанской, Черноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. *Лохвицкий исторический сборник*. Киев : Изд. В. Модзалевским, 1906. С. 29–110.
14. *Окиншевич Л.* Рада старшинська на Гетьманщині. *Хроніка-2000*. 1998. № 27–28. С. 188–209.
15. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. Т. XIV. Вильно, 1904. 392 с.
16. Архив Института истории России (Санкт-Петербург). Ф. 68. Киевская Казенная Палата. Описание 2. Дело 4. Универсал Ю. Хмельницкого.
17. *Кривошея В. В.* Українська національна еліта (регіональні аспекти формування). *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ*. Вип. 9. Київ, 1999. С. 283–295.
18. *Падох Я.* Грунтове судочинство по Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. 198 с.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1867. Т. V. 362 с.
20. *Маркевич Н.* История Малороссии. Москва : Изд. О. Хрусталева, тип. А. Семена, 1842. Т. I. 673 с.
21. *Яковлів А.* Україно-російські договори другої половини XVII–XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1993. № 11–12. С. 110–124.
22. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів. Фонд XIV. 2-59 Универсали гетьманів. Справа XIV, 9 Универсал Ю. Хмельницького.
23. Акты Московского государства, изданные императорской АН / под ред. А. Пешова. СПб., 1894. Т. 2. 773 с.
24. *Жерела до історії України-Руси*. Львів : Друк. Наук. тов. ім. Т. Шевченка, 1924. Т. XVI. 545 с.
25. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів. Фонд II 22179-22194. Дипломатичні відносини між Росією, Україною, Польщею, Туреччиною, Швецією, татарами (1652–1717). Справа 22182. Інструкція від Ю. Хмельницького послам на сейм.

26. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів. Фонд II 15446. Белгородський стил. Справа 446. Відписка П. Куракіна. С. 197–201.
27. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів. Фонд XIV 2-59. Універсали гетьманів. Справа XIV. Універсал Ю. Хмельницького.
28. Центральний державний історичний архів (Київ). Фонд 59. Київська губерньська канцелярія. Опис 1. Справа 8115. Жалувана грамота Олексія Михайловича. С. 3.
29. Российская публичная библиотека им. М. Салтыкова-Щедрина, отдел рукописей. Фонд 293. Собрание западнорусских актов. Описание 1. Дело 403. Універсал Ю. Хмельницького.
30. Российская публичная библиотека им. М. Салтыкова-Щедрина, отдел рукописей. Фонд 293. Собрание западнорусских актов. Описание 1. Дело 404. Універсал Ю. Хмельницького. С. 20–21.
31. *Лазаревский А.* Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636–1730 гг. / Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1891. Кн. 5. 92 с.
32. Архив Института истории России (Санкт-Петербург). Фонд 68. Киевская Казенная Палата. Описание 2. Дело 35. Універсал Ю. Хмельницького.
33. *Модзалевский В. Л.* К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Дубенскими козаками в 1649–1661 г.г. *Киевская старина*. 1906. Янв. С. 61–68.
34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссией. СПб. : Типография Э. Пратца, 1863. 376 с.
35. Материалы по истории Малороссии / Изд. В. Модзалевским. Чернигов, 1912. 320 с.
36. *Grabowski A.* Starozytnosci historyczne Polskie, pisma i pamietnik do dziejow Polskich. Krakow. Drukarnya Ernesta Gunthera, 1840. Т. II. 946 с.
37. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів. Фонд 157953-58049. Статті гетьманів. Справа 58044. Присяга Ю. Хмельницького і Війська Запорозького царю.
38. *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 08 января 1654 — 30 мая 1672 года. Москва, 1870. 181 с.
39. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. V. 1663–1699. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1853. 563 с.
40. *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Киев : Губернская типография, 1888. Т. I. 522 с.
41. Biblioteka Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Dział Rękopisów. Sprawa 402. s. 413–478.
42. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів. Фонд II. Справа 15446. Белгородський стил. Відписка П. Куракіна. С. 197–201.
43. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб : Тип. П. А. Кулиша, 1867. Т. V. 362 с.

44. Российский государственный архив древних актов. Фонд 210. Разрядный приказ. Описание 12. 4.1. Столбцы Белгородского стола. Дело 178. Документы о военных делах. С. 13–193.

Надійшла до редакції 12.06.2021

Nadiia STENHACH

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

Social Contradictions in the Ukrainian Cossack State and the Socio-Economic Policy of the Hetman's Government of the Ruins Era

In the middle of the XVII century and during the liberation struggle, Hetman Bohdan Khmelnytskyi carried out important changes in the political system and social structure of Ukrainian society. Conditions were created for the development of the productive forces and the emergence of bourgeois relations. However, Hetman Ivan Vyhovskyi radically changed the direction of social policy, which led to the beginning of the civil war in the Cossack state. In his article, the author finds out that, despite the aggravation of the socio-political situation in Cossack Ukraine, the hetman's government in the late 50's — early 60's of the XVII century tried to pursue a balanced domestic political activity. In particular, Yuri Khmelnytskyi abandoned the course taken by Ivan Vyhovskyi to renew the pre-revolutionary model of socio-economic relations and continued the main directions of his father's policy. Hetman provided land to monasteries, but restrained the growth of land ownership of the nobility and Cossack officers. The peasants retained the property won at the beginning of the National Revolution: the right to inherit land, personal freedom and the right to join the Cossack class. The feudal class continued to seek out the peasantry mainly through the state apparatus. The government supported the development of trade and fishing; regulated conflicts between certain classes of society (sergeants and burghers, sergeants and clergy, etc.). Trying to prevent a social explosion, Yuri Khmelnytskyi, contrary to the decision of the Warsaw Sejm in 1661, ordered the removal of the gentry and the Polish administration from the estates. However, despite these measures, the socio-economic situation continued to deteriorate. In Right-Bank Ukraine, the population suffered from the presence of soldiers and Tatar hordes, which plundered and ravaged towns and villages, and the influx of gentry in a hurry to occupy their estates. Social tensions increased after the Sejm in 1662 banned Cossacks from living in noble and royal lands in the Kiev and Bratslav provinces and forced Cossacks, burghers and peasants to perform feudal serfdom. On the Left Bank, social contradictions, in addition to the arbitrariness of the Russian voivodes, also had internal causes: the intensification of the exploitation of peasants, burghers and ordinary Cossacks by Cossack officers; education among the foremen of several groups fighting each other and using demagogic slogans to attract the lower classes to their side. All this together complicated the political situation of the Cossack state and weakened the government's strength in the struggle to preserve territorial integrity, which ultimately led to its split into two hetmanates and loss of independence.

Keywords: *social policy, personal freedom, duties, nobilitation, taxes, senior land tenure, monastic land tenure.*